

Tilburg University

Leven en werk van een hemelbestormer

Jonkers, P.H.A.I.

Published in:
Johann Gottlieb Fichte

Publication date:
1997

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Jonkers, P. H. A. I. (1997). Leven en werk van een hemelbestormer. In P. Cruysberghe, & P. H. A. I. Jonkers (Eds.), *Johann Gottlieb Fichte: Een inleiding tot zijn denken* (pp. 11-37). Kok Agora.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

context. In het tweede hoofdstuk wordt een beeld gegeven van het filosofische milieu van zijn tijd en van de wijsgerige strijdvragen waar hij vol vuur aan deelnam. Daarna volgt in het derde hoofdstuk een bespreking van de kern van Fichtes wijsgerige onderneming, de Wetenschapsleer. Vervolgens komen in het vierde hoofdstuk zijn politieke filosofie en in het vijfde hoofdstuk zijn godsdienstfilosofie aan bod. Het boek wordt afgesloten met een uiteenzetting over het weinig bekende latere werk van Fichte.

De referenties naar het werk van Fichte zijn tussen () in de tekst zelf opgenomen, terwijl in de voetnoten verwezen wordt naar secundaire literatuur. De principes bij de tekstreferenties zijn dat zo veel mogelijk verwezen wordt naar de kritische *Gesamttausgabe* en, voorzover de desbetreffende delen nog niet verschenen zijn, naar de oude uitgave van de zoon van Fichte, Immanuel Hermann. De verwijzingen naar de eersiggenoemde uitgave staan in romein, de referenties naar de tweede editie in *currief*. In de meeste gevallen worden ze voorafgegaan door een sigel dat verwijst naar het betreffende boek van Fichte. Voor de volledige bibliografische informatie, de verklaring van de gebruikte sigels en afkortingen etc. verwijzen we naar respectievelijk de bibliografie en de lijst van sigels aan het einde van dit boek. De bibliografie bevat ook een geselecteerde lijst publicaties over de verschillende onderdelen en aspecten van Fichtes werk.

Paul Cruysberghs en Peter Jonkers

Hoofdstuk 1

Leven en werk van een hemelbestormer

Peter Jonkers

In een brief van 26 februari 1799 schrijft de filosoof Jacobi aan zijn collega en vriend Reinhold over Fichte het volgende: 'Er is toch geen spoor van stille grootheid, van verhevenheid in zijn spreken en handelen. Uit alles spreekt de hemelbestormende titanengeest van de tijd, een geest die zich alleen onderscheidt van mensen voor wie het recht van de sterkste geldt, doordat hij de geestelijke kracht op de plaats van de lichamelijke stelt' (G, 1, 66). Hoewel de aanleiding tot deze uitspraak een specifiek voorval in Fichtes leven was, de atheïsmestijd, typeert zij toch zeer treffend zijn karakter. Fichte schrijft over zichzelf: 'Ik heb slechts één passie, slechts één behoefte, slechts één vol gevoel van mijzelf, namelijk dit: buiten mij een uitwerking te hebben. Hoe meer ik doe, des te gelukkiger kom ik mijzelf voor' (B, III, 1, 73). Hij wil zijn filosofische ideeën niet alleen voor vakgenoten uiteenzetten, maar ze ook populair maken en ze door welsprekendheid de mensen op het hart binden. Filosofie is voor hem niet zo maar een begrijpelijk en argumentatief systeem, maar een prediking van de waarheid die de mens zijn ware bestemming toont. Leer en leven staan dan ook in nauw verband met elkaar, hergeen wellicht het duidelijkst tot uiting komt in het volgende bekende citaat: 'Wat voor een filosofie men kiest, is eerst en vooral afhankelijk van wat voor mens men is: want een filosofisch systeem is niet zoiets als een dood stuk huisraad, dat men naar believen zou kunnen afdanken of aannemen, maar het is bezield door de ziel van de mens die dat systeem heeft' (ND, 1, 4, 195).

1. Een gekwetste jeugd

Johann Gottlieb Fichte werd op 19 mei 1762 geboren in Rammenau, een dorp ten noord-oosten van Dresden, zesenhalve maand na het huwelijk van zijn ouders, de binnenwever Christian Fichte en Johanna Maria Dorothea Schurich. Mogelijkerwijze mede als gevolg van deze omstandigheid was de relatie tussen de moeder en haar oudste zoon nogal problematisch, en dit ondanks de herhaaldelijke pogingen van laatsigenoemde om een en ander uit te klaren. Sommigen zien in dit gebrek aan moederliefde een verklaring voor Fichtes snel gekrenkte eergevoel, dat hem later regelmatig parten zal spelen.¹ Zijn vader en de dorpspredikant leerden hem reeds vroeg lezen en schrijven, waarbij zijn buitengewone intellectuele begaafdheid voor het eerst tot uiting kwam. Dankzij de financiële steun van baron Ernst Haubold von Milititz, die bij een toevallige ontmoeting onder de indruk raakte van Fichtes capaciteiten, kon hij verder studeren; hij kreeg eerst les van een predikant in Niederau, ging nadien naar school aan het gymnasium van Meissen en ten slotte, van zijn twaalfde tot zijn achttiende jaar, aan de beroemde vorstenschool van Pforta in de buurt van Naumburg. Vanwege zijn lage afkomst voelde hij zich slecht thuis bij het chique publiek van deze school. In Pforta kwam hij in aanraking met de ideeën van de Verlichting via het werk van Lessing en dat van Rousseau, met name diens cultuurkritiek.

Na zijn middelbare school ging Fichte in het najaar van 1780 naar de universiteit van Jena om daar theologie te studeren. De redenen voor deze keuze zijn niet geheel duidelijk; wellicht hoopte hij op die manier de financiële ondersteuning van de familie von Milititz te behouden, misschien ook speelde de wens van zijn ouders hierbij een rol. Uit het feit dat hij reeds in Pforta theologische boeken las, blijkt in ieder geval dat Fichte zich interesseerde voor

dit soort vragen. Een jaar later zette hij zijn studie voort aan de universiteit van Leipzig en nadien nog aan die van Wittenberg. Omdat de familie von Milititz hem geen geld meer gaf, moest hij in 1784 zijn studie afbreken zonder een eindexamen behaald te hebben. Om in zijn levensonderhoud te voorzien werkte hij in de jaren daarna als huisleraar, iets dat in die tijd vrij gebruikelijk was voor onbemiddelde academici. Hij leefde regelmatig in grote armoede bij gebrek aan een vaste betrekking. Zijn zoektocht naar een familie die hem als huisleraar wilde aanstellen bracht hem in 1788 naar Zürich, waar hij de zorg kreeg toevertrouwd over de kinderen van een vooraanstaand burgergezin. Hij maakte er kennis met de predikant en schrijver Lavater en diens theologie en filosofie op basis van het gevoel. Ook ontmoette hij daar zijn toekomstige vrouw, Marie Johanna Rahn. Bij haar vindt hij de erkenning en geborgenheid, die hij als kind zozeer had gemist. Bij zijn werk als huisleraar weerspiegelen zijn opvoedingsprincipes het ideeëngoed van de Verlichting: 'Zelf denken, zelf oordelen is het voorrecht van de mens en de hoogste bron van zijn geluk' (II, 1, 181) schrijft hij in zijn *Tagebuch zur Erziehung*. Kants opstel over de Verlichting parafraseert. In Zürich verneemt hij ook het nieuws over de belangrijkste politieke gebeurtenis van zijn tijd, de Franse revolutie. Samen met vele andere jongeren hoopt hij vurig dat de nieuwe maatschappelijke orde zich over alle Europese landen zal uitbreiden. Hij gelooft vast in een nieuwe lente voor de volkeren, ook als de meeste tijdgenoten teleurgesteld raken door de berichten over chaos en terreur die op de revolutie volgen. Voor Fichte is deze revolutie juist de maatschappelijke realisering van de cultuurkritiek van Rousseau, de politieke vertaling van Lessings ideaal van een religieus-morele opvoeding van de mensheid.

In deze periode voltrekt zich een belangrijke verandering in zijn houding ten opzichte van de mens, een

verandering die echter pas enkele jaren later haar weerslag zal hebben op zijn denken. Tot dan toe hing hij op theoretische gronden een deïstisch determinisme aan, d.w.z. zag hij rationeel in dat een onveranderlijke en passieloze God de wereld en de mens noodzakelijk zo bepaalt als ze zijn. Geleidelijk raakt hij er echter emotioneel van overtuigd dat de mens niet gedetermineerd, maar vrij is: hij kan alleen maar 'ik' tegen zichzelf zeggen omdat hij in vrijheid tot vrijheid is geroepen. Op dit moment van zijn leven beschikt Fichte evenwel nog niet over een uitgewerkte filosofische taal om deze ervaring van vrijheid te verwoorden en te verantwoorden. Hoe onarticuleerd deze overpeinzingen ook zijn, zij maken toch duidelijk hoe zeer hij gegrepen is door de vraag naar 'de bestemming van de mens' en een uitweg zoekt uit het dilemma waarmee hij geconfronteerd wordt, de gespletenheid tussen hoofd en hart, determinisme en vrijheid.

2. Op zoek naar erkenning

Omdat zijn positie als huisleraar in Zürich inmiddels onhoudbaar was geworden vanwege allerlei ruzies met zijn werkgever, vertrok Fichte in het voorjaar van 1790 zonder vooruitzichten op een vaste betrekking naar Leipzig. Hij zat vol plannen om zijn leven een nieuwe wending te geven. Na allerlei oninteressante baanjes wilde hij nu eindelijk de sprong maken in de grote wereld en roem vergaren. Hij zag zichzelf als opvoeder van een prins aan een Duits hof, als mentor van een vooranstaand persoon, als beroepsredenaar en schrijver, zelfs als minister in Kopenhagen. Hij probeerde verschillende vrienden en kennissen ertoe aan te zetten hierin voor hem te bemiddelen. Hoe weinig realistisch al deze plannen ook waren, zij tonen toch duidelijk aan in welke richting Fichte zijn levensbestemming zag. 'Ik ben er niet toe

bestemd', zegt hij van zichzelf, 'om een beroepsgeleerde te worden; ik wil niet alleen maar *denken*, ik wil *handelen*' (B, III, 1, 72).

Vooralsnog liepen al deze plannen echter op een mislukking uit, zodat hij zich weer genoodzaakt zag om als huisleraar aan de kost te komen. In deze periode leefde Fichte in bittere armoede. Bij toeval vraagt een student hem om tegen betaling een grondige inleiding te krijgen in de filosofie van Kant. In zeer korte tijd bestudeert hij Kants drie Kritieken en wordt er zo door gegrepen dat hij alle andere plannen laat varen en zich met hart en ziel op de filosofie stort. In zijn brieven doet hij uitvoerig verslag van de ommekeer die Kant in zijn leven teweeg heeft gebracht. De in 1781 gepubliceerde *Kritik der reinen Vernunft* leest hij nog 'uit vertwijfeling en nood' om aan geld te komen, maar de in 1788 verschenen *Kritik der praktischen Vernunft* bestudeert hij 'met waar genoegen' (B, III, 1, 168). Aan zijn verloofde schrijft hij: 'Ik heb rust gevonden voor mijn geest die zo vol was met allerlei projecten, nu ik mij op de studie van Kants geschriften heb geworpen.' Vanwaar deze plotse ommekeer? Kants praktische filosofie, in het bijzonder diens morele autonomie als kernstuk van de praktische rede, biedt voor hem de mogelijkheid om zich te bevrijden van het determinisme waarin hij met zijn denken verstrikt zat, maar dat hem als mens niet had kunnen overtuigen. Door deze filosofie begrijpt hij rationeel, met zijn hoofd, wat tot dan toe alleen nog maar een overtuiging van zijn hart was geweest, namelijk dat de bestemming van de mens in zijn vrijheid ligt. Deze vrijheid is dus niet langer voorwerp van een speculatieve twijfel, maar de eerste zekerheid, van waaruit alle kennen moet beginnen. De bestemming van de mens is zelfbepaling, een handelen vanuit zichzelf als absolute vrijheid. Bijgevolg is de wereld ook 'slechts' verschijning en afhankelijk van het verstand dat de natuur zijn wetten voorschrijft.²

Onder invloed van zijn Kant-lectuur treedt er ook een verandering op in Fichtes idee van zijn persoonlijke bestemming. Denken en handelen staan niet langer tegenover elkaar, zoals vroeger. De kritische filosofie verschafte de mens niet alleen een beter (theoretisch) zelfbegrip, maar ook de mogelijkheid van een beter handelen vanwege de ontdekking van de morele autonomie. Zijn cultuurkritiek spijst zich als gevolg daarvan toe op de kritiek van het valse weten en de verdorven beschaving van zijn tijd. Het heeft geen zin zich af te keren van het weten als zodanig, zoals hij onder invloed van Rousseau aanvankelijk meende. Het gaat erom het deterministische weten van de Verlichting, als gevolg waarvan de mens zich afhankelijk maakt van de zinnelijke natuur *buiten* hem, te vervangen door een nieuw soort kennis, die de vrijheid als het bovenzinnelijke *in* de mens op de eerste plaats stelt. Deze kennis verschafte de mens inzicht in zijn ware bestemming en maakt een morele betering mogelijk. In het spoor hiervan verschuift Fichtes aandacht definitief van de theologie naar een filosofie van het bovenzinnelijke. Hij wil proberen 'om de principes van Kants filosofie populair en welsprekend de mensen op hun hart te binden en ze zo werkzaam te maken. Deze bezigheid staat in een zeer nauw verband met de bestemming van een predikant', waar hij zich aanvankelijk toe geroepen voelde (B, III, 1, 172). Hij ziet het als zijn taak om de mensheid op te voeden met het doel de bovenzinnelijke wereld te vatten en van daaruit te leven; filosofische arbeid en opvoeding van de mensheid vallen voor hem van dan af samen, en vormen zijn eigenlijke roeping en bestemming als geleerde.

In Fichtes geschriften blijkt op dat moment nog maar weinig van de fundamentele verandering die hij heeft doorgemaakt. Alleen in zijn brieven maakt hij hiervan regelmatig melding. Voordat hij zijn nieuwe inzichten publiek maakt, wil hij eerst beter thuis raken in Kants

filosofie. Hij bestudeert diens juist verschenen derde kritiek, de *Kritik der Urteilskraft*, waarin Kant een verbinding probeert te leggen tussen het rijk van de natuur (de theoretische rede) en dat van de vrijheid (de praktische rede). Vanwege de thematiek krijgt dit werk voor Fichte een centrale betekenis in de ontwikkeling van zijn eigen denken. Hij neemt zich voor om een verklarend uitruksel daarvan te schrijven, waarmee hij voor de eerste keer in de openbaarheid wil treden en zijn naam als filosoof vestigen. Het werk blijft echter onvoltooid, omdat hij al schrijvend merkt dat hij steeds verder van Kants voorstelingswijze verwijderd raakt; de inhoud en bedoeling van Kants derde Kritiek kan alleen maar verduidelijkt worden door een nieuwe en samenhangende weergave van de hele transcendentiaalfilosofie.

In het voorjaar van 1791 besloot Fichte uit Leipzig terug te keren naar Zürich met het plan om zijn verloofde te huwen, dit op herhaaldelijk verzoek van haar zelf en haar vader. Op die manier zou hij zonder financiële zorgen kunnen schrijven en studeren. Maar aan de andere kant bleef hij aarzelen of hij zich op dat moment wel via een huwelijk aan iemand wilde binden; hij had nog geen vaste betrekking en 'voelt te veel kracht en drift in zich om zich door een huwelijk te laten kortwieken en als een doorsnee-iemand zijn tijd te door te brengen' (B, III, 1, 223). Uiteindelijk neemt hij het besluit zijn verloving af te breken en vertrekt zonder een adres achter te laten. Na enige tijd komt hij aan in Königsberg, waar hij Kant wil bezoeken. Nadat een eerste poging daartoe mislukt was, komt hij op het idee om een godsdienstfilosofisch werk te schrijven dat zowel qua inhoud als qua vorm voortbordurt op Kants praktische filosofie, die om diens aandacht op zich te vestigen. In zeer korte tijd schrijft hij dan de *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* en draagt dit werk op aan Kant.³ Helemaal in de lijn van Kant, zowel qua taalgebruik als gedachtegang, bespreekt Fichte hierin de mogelijkheid van

de openbaring en geeft antwoord op de vraag welke rol zij kan spelen in de morele betering van de mens.

Dankzij de bemiddeling van Kant, die zeer ingenomen was met de gedachtegang van de Openbaringskritiek, slaagt Fichte erin dit werk te publiceren. Op deze manier krijgt hij de erkenning waar hij zo'n behoefte aan had, en dan nog wel van de kant van de belangrijkste filosoof van die tijd, voor wie hij een grenzeloze bewondering koesterde. In het voorjaar van 1792 wordt de *Versuch einer Critik aller Offenbarung* gepubliceerd, maar zonder vermelding van de naam van de auteur. Wellicht had de uitgever dit opzettelijk gedaan om het boek door te laten gaan voor de lang verwachte kritische godsdienstfilosofie van Kant.⁴ Dat het boek anoniem gepubliceerd werd, kon gemakkelijk verklaard worden vanuit Kants zorg om een confrontatie met de censuur te vermijden. Overal in Duitsland wordt de Openbaringskritiek ontvangen als een werk van Kant. De filosoof Reinhold, die als geen ander het werk van Kant propageerde, schrijft aan een vriend dat volgens hem Kant zonder enige twijfel de auteur van de Openbaringskritiek is. Dankzij dit werk heeft hij zijn geloof teruggevonden: 'Sinds de evangelies heeft de religie niet meer zo'n ondersteuning gekregen als door dit werk, en zonder dit werk zou het er met de evangelies ook binnen de kortste keren slecht hebben uitgezien' (G, 1, 36). Ook publiek wordt Kant als de auteur van de Openbaringskritiek beschouwd. De *Allgemeine Literaturzeitung* schrijft medio 1792: 'We beschouwen het als onze plicht om het publiek op de hoogte te stellen van het bestaan van een in alle opzichten hoogst belangrijk boek, dat met Pasen laatstleden verschenen is onder de titel: *Versuch einer Critik aller Offenbarung*. Iedereen die ook maar het kleinste geschrift heeft gelezen, waardoor de filosoof uit Königsberg zich onsterfelijk verdienstelijk heeft gemaakt voor de mensheid, zal onmiddellijk inzien dat hij de verheven schrijver van dit werk is' (G, 1, 37

e.v.). In datzelfde blad werd het werk uitvoerig en positief gerecenseerd. In augustus van datzelfde jaar liet Kant echter de volgende rechtzetting publiceren: 'De schrijver van de *Versuch einer Critik aller Offenbarung* is de kandidaat in de theologie, de heer Fichte. Ik heb schriftelijk noch mondeling ook maar het geringste aandeel gehad in dit werk van deze bekwame man, zoals de *Allgemeine Literaturzeitung* suggereert. Daarom beschouw ik het als mijn plicht om de eer voor dit boek onverminderd over te laten aan degene die haar toekomt. I. Kant' (G, 1, 38). Met deze eervolle verklaring van Kant zelf was Fichte op slag een van de beroendste schrijvers van Duitsland.

In deze periode werkte Fichte ook aan enkele politiek-filosofische geschriften. Zij werden eveneens anoniem gepubliceerd, maar deze keer had hij hiervoor bewust gekozen om problemen met de censuur te vermijden. Hij maakte zich hierin uitdrukkelijk tot verdediger van de vrijheidsidealen van de Franse revolutie, met name van de denk- en de persvrijheid. Al snel raakte bekend dat Fichte de auteur was en dit bezorgde hem de reputatie een jacobijn te zijn, d.w.z. een aanhanger van de radicaalste vleugel van de Franse revolutie.

In het najaar van 1792 zet Fichte nog een andere belangrijke stap: hij neemt opnieuw contact op met zijn vroegere verloofde Johanna Rahn. Zij vergeeft hem en in maart 1793 reist hij naar Zürich om met haar te trouwen. Samen zouden zij één kind krijgen, Immanuel Hermann, die in 1796 geboren werd. Hij ontwikkelde zich tot een filosoof van naam en verzorgde de eerste uitgave van het verzameld werk van zijn vader.

3. De gewerde hoogleraar in Jena

In de winter van 1793 woonde Fichte samen met zijn vrouw in Zürich. Omdat zijn schoonvader een welgesteld

man was, hoefde hij zich niet om zijn levensonderhoud te bekommeren en kon zich volledig aan de studie van de filosofie wijden. Voor de *Allgemeine Literaturzeitung* schreef hij een recensie van een anoniem verschenen boek, dat volgens de titel geïnspireerd was op de antieke sceptische filosoof Aenesidemus.⁵ Hierin treedt de auteur in discussie met Reinhold, die als een van de meest vooraanstaande Kantianen van die tijd Kants filosofie in een streng systematische vorm had gegoten. Via dit werk raakt Fichte vertrouwd met de filosofische actualiteit, en kon hij zijn eigen positie daar tegenover bepalen. Met Reinhold is hij van mening dat de filosofie een wetenschappelijk, d.w.z. systematisch karakter moet hebben. Maar tegelijk is Fichte van mening dat het principe van deze wetenschappelijke filosofie radicaler gedacht moet worden dan Reinhold gedaan had. Hij ontdekt dit principe dankzij een gelukkige inval, die in november of december 1793 gedateerd moet worden. Een van zijn leerlingen bericht hierover het volgende: 'Plotseling werd hij verrast door de gedachte, dat de daad waarmee het zelfbewustzijn zichzelf grijpt en vasthoudt, toch kennelijk een kennen is. Het ik kent zich als voortgebracht door zichzelf; het denkende en het gedachte ik, kennen en kenvoorwerp zijn één, en vanuit dit punt van de eenheid gaat al het kennen uit. Wanneer je nu, vroeg hij zich af, deze eerste act van de zelfkennis, die in alle denken en doen van de mensen wordt verondersteld en die in versplinterde meningen en handelingen verborgen ligt, zuiver voor zich daaruit haalt en in zijn zuivere consequentie nagaat, moest er dan in die act niet dezelfde zekerheid te ontdekken en weer te geven zijn als die we in de wiskunde bezitten? Deze gedachte greep hem met zo'n helderheid, kracht en vertrouwen, dat hij de poging om het ik als principe van de filosofie te formuleren niet kon opgeven, in de ban als hij was van de in hem machtig geworden geest. Zo ontstond het project van een wetenschapsteor en ook de wetenschaps-

leer zelf' (G, 1, 63 e.v.). De *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*, gepubliceerd in 1794, is het systematisch uitgewerkte resultaat van deze inval. Aan de basis daarvan staat het volstrekt evidente principe van het zichzelf kennende ik dat vanuit zichzelf geen verdere fundering nodig heeft.⁶ Op basis van deze Wetenschapsleer moeten vervolgens de andere filosofische disciplines ontwikkeld worden, met name een wijsgerige theorie van de natuur, het recht, de zedelijkheid en de wijsgerige godsleer. In deze periode schreef Fichte echter alleen een rechts- en zedelijkheidsleer; deze geschriften versterken zijn reputatie een voorvechter van het revolutionaire gedachtegoed te zijn en een systeem van de vrijheid te propageren tegen de bestaande maatschappelijke orde in.

In de winter van 1793/94 kreeg Fichte, volledig onverwacht, een uitnodiging voor een professoraat in de filosofie aan de universiteit van Jena. Hij moest daar Reinhold opvolgen, die een hooglerarsambt in Kiel had aanvaard. De autoriteiten van de universiteit zagen Fichte als een geschikte persoon 'om het onderwijs van Kants evangelie voort te zetten'. In die tijd was de universiteit van Jena een van de meest vooraanstaande van Duitsland; zij stond bekend om haar academische vrijheid en trok daarom veel studenten uit diverse Duitstalige landen en tal van geleerden van naam aan. In mei 1794 komt Fichte in Jena aan en begint meteen met zijn colleges, waaronder ook een *Publikum*, d.w.z. een college voor toehoorders van alle faculteiten. Nog voordat de Wetenschapsleer op de markt was, publiceert hij *Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre*, een programmaatich geschrift waarin hij voor zijn toehoorders in Jena zijn wijsgerige project uiteenzet. Fichte had meteen al enorm veel succes met zijn lessen: 'Het grote auditorium in Jena was te klein; de hele vloer en de binnenplaats stonden vol met mensen, op tafels en banken stonden ze op elkaars hoofd' (B, III, 2, 115). Een van de redenen die tot zijn succes bijdroegen

was zijn grote redenaarstalent: hij gaf geen college op basis van bestaande leerboeken, zoals in die tijd gebruikelijk was, maar ontwikkelde in het college zijn eigen gedachten.

Fichte is zeven jaar in Jena gebleven, een periode waarin hij vooral werkte aan de verdere ontwikkeling van zijn Wetenschapsleer en het geven van colleges. Behalve erkenning en bewondering ontmoette hij echter ook heel wat tegenstand. Hij had geen enkel academisch diploma en beheerste desalniettemin het hele intellectuele leven in Jena. Bovendien stond hij wijd en zijd bekend als de auteur van revolutionaire geschriften. Hij had weliswaar niet openlijk de Franse revolutie verdedigd, laat staan opgeroepen tot een omwenteling in Duitsland, maar had toch het recht van het volk om in opstand te komen tegen het heersende gezag principieel gerechtvaardigd. Zijn standpunten hadden bij zijn benoeming aan de universiteit al voor de nodige problemen gezorgd, en geleidelijk aan begon men zich af te vragen of iemand met dergelijke ideeën wel mocht doceren aan een hertogelijke universiteit. Rond deze tijd, d.w.z. voorjaar 1794, gaf Fichte een openbare collegereeks over de 'moral voor geleerden'. Het gerucht deed de ronde dat hij daar gezegd zou hebben dat er over 10 à 20 jaar geen koningen of vorsten meer zouden zijn (G, 1, 122). Toen Fichte hiervan op de hoogte kwam, liet hij de eerste vijf colleges publiceren onder de titel *Die Bestimmung des Gelehrten*; zodoende kon iedereen zich vergewissen van de juiste strekking van zijn woorden.

Een andere openbare collegereeks gaf aanleiding tot een echte rel. Juist omdat deze colleges voor studenten uit alle faculteiten openstonden, was het moeilijk om ze te programmeren op een voor iedereen geschikt tijdstip. Daarom besloot Fichte zijn college dan maar te geven op zondagmorgen van tien tot elf uur. De kerkelijke autoriteiten tekenden hiertegen echter protest aan bij het

hertogelijke hof in Weimar. De vraag was of Fichte met zijn colleges geen inbreuk tegen de officiële godsdienst van het hertogdom en tegen de zondagsrust had gepleegd. In plaats van de kerkelijke zondagspreek zou hij een filosofische eredienst gehouden hebben, waarbij hij optrad als een soort priester van de rede. Deze beschuldiging was natuurlijk koren op de molen van hen die hem toch al van jacobijnse sympathieën verdachten. Fichte werd van alle beschuldigingen vrijgesproken, maar kreeg toch het verzoek zijn colleges te verplaatsen naar de zondagnmiddag.

Ook met de studenten had hij de nodige problemen.

Een aantal onder hen was georganiseerd in de zogenaamde studentenorden, die een allesbehalve goede naam hadden.

Fichte zette zich ervoor in dat zij zich spontaan zouden onbinden. Ten dele slaagde hij hierin, maar sommige studenten keerden zich tegen hem. In het voorjaar van 1795 moest hij zelfs voor enige tijd Jena verlaten, omdat de studenten regelmatig zijn vrouw op straat lastigvulden en de ruiten van zijn huis ingooiden. In al deze conflicten blijkt eens te meer Fichtes onvermogen om situaties juist in te schatten en daar adequaat op te reageren. Zijn bescheiden afkomst is ongetwijfeld een verklarende factor hiervoor, maar evenzeer zijn grote behoefte aan erkenning en zijn trots.

Filosofisch belangrijker is het feit dat in deze periode de eerste beschuldigingen van atheïsmе voorkamen. Men treft dit verwijt onder andere aan in de correspondentie van zijn tijdgenoten. Aan het begin van zijn ethiek-college in 1796 verdedigt Fichte zich uitdrukkelijk tegen dergelijke verdachtmakingen. De moeilijkheid was dat hij zich op dat moment nog niet uitdrukkelijk had uitgesproken over de vraag hoe in het kader van zijn Wetenschapsleer een godsdienstfilosofie mogelijk was, meer bepaald wat de verhouding was tussen het zichzelf stellende absolute ik en God. De meeste tijdgenoten vermoedden echter fundamentele problemen ten aanzien van deze kwestie.

Fichte stuitte in Jena echter niet alleen op veel onbegrip en tegenstand, hij kreeg er ook heel wat medestanders. In 1797 verklaarde zijn voorganger in Jena, Reinhold, openlijk zijn instemming met de Wetenschapsleer en schreef een lovende recensie van dit werk. In datzelfde jaar werd hij samen met Niethammer mederedacteur van het *Philosophische Journal*. Aan dit tijdschrift werkten ook Friedrich Schlegel en Schelling mee; laatstgenoemde was in 1798 in Jena benoemd om de nieuwe filosofie te doceren. De dichter Hölderlin was een kritisch toehoorder van Fichtes colleges en berichtte daarover nadien in Frankfurt aan zijn vriend Hegel. Op die manier raakte Fichtes denken bekend bij de filosofen, die korte tijd later het wijsgerig leven in Duitsland zouden gaan bepalen. In Jena maakte Fichte ook kennis met Goethe, voor wie hij een grote bewondering koesterde; van de kant van laatstgenoemde is hun contact echter steeds afstankelijk gebleven.

De Jenase periode was ongetwijfeld de meest vruchtbare voor Fichte. Hij gaf veel colleges en publiceerde een groot aantal teksten op basis van zijn in de Wetenschapsleer aangetoond wijsgerig grondinzicht. Kort na elkaar verschenen de *Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre* (1797), de *Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre* (1796/7) en het *System der Sittenlehre nach den Prinzipien der Wissenschaftslehre* (1798).⁷

4. Het gekrenkte eergevoel

In 1798, op het hoogtepunt van zijn academische carrière, toen de populariteit van zijn colleges bij de studenten en discussie over zijn geschriften het meest intensief was, raakte Fichte verweekeld in de zogenaamde atheïsmestijd. Het conflict ontstond naar aanleiding van twee tijdschrift-

artikelen, één van de hand van een leerling van Fichte, Friedrich Karl Forberg, en één van Fichte zelf. Vanwege het onderwerp en de personen die erbij betrokken waren vond deze strijd een enorme weerklank in heel Duitsland. Tal van kranten- en tijdschriftartikelen en een groot aantal vlugschriften brachten het publiek ervan op de hoogte en leverden commentaar op de diverse standpunten. Veel vooraanstaande intellectuelen namen privé of openbaar stelling in deze strijd. Voor Fichte zelf waren de gevolgen desastreus: hij verloor zijn betrekking aan de universiteit van Jena en werd beroofd van een groot deel van zijn wetenschappelijke uitstraling.

In het door Fichte en Niethammer uitgegeven *Philosophische Journal* verscheen in 1798 een artikel van Forberg, 'Entwicklung des Begriffs der Religion'; hierin ontwikkelde de auteur de toch al als weinig orthodox bekendstaande kritische filosofie in een richting die helemaal niet meer te verzoenen was met de christelijke religie. Teneinde mogelijke misverstanden bij de lezers te voorkomen besloot Fichte om een artikel met kritische kanttekeningen bij Forbergs stellingen in hetzelfde nummer van het *Philosophische Journal* te laten verschijnen. In dit artikel, 'Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung', levert Fichte kritiek op Forberg, zonder echter zijn godsdienstfilosofie op basis van de Wetenschapsleer volledig te willen uitwerken. Hij bekritiseert met name Forbergs sceptische antwoord op de vraag naar het godsbestaan. 'Of er een God bestaat of niet is helemaal niet twijfelachtig; dat er een morele wereldorde is, is het zekerste wat er is, de grond van alle andere zekerheid, het enige absoluut geldige objectieve' (GW, I, 5, 356). Maar daarmee brengt Fichte tegelijk een verandering in de traditionele discussie over de godsproblematiek aan door de vraag naar het objectieve bestaan van God volledig terzijde te schuiven en God volledig te herleiden tot de orde van het morele.⁸

Kort na het verschijnen van het bewuste tijdschrift werd Fichte door de autoriteiten van het hertogdom Saksen en middels een anoniem pamflet beschuldigd van atheïsme; het tijdschrift werd in beslag genomen en Fichte moest zich verantwoorden voor de academische senaat in Jena. Hij gaat echter in de tegenaanval en vat het plan op om een klein vlggschrift te publiceren, waarin hij de tegen hem geformuleerde beschuldiging weerlegt. Begin 1799 verschijnt de *Appellation an das Publikum*, waarin hij in scherpe bewoordingen vanleer trekt tegen zijn filosofische oponenten en de officiële autoriteiten. In bijna elke zin van deze tekst komt de enorme retorische gedrevenheid naar voren, waarmee Fichte zijn tegenstanders te lijf gaat. Dit blijkt al meteen uit de ondertitel: 'Een geschrift dat men gelieve te lezen voordat het in beslag wordt genomen' (AP, I, 5, 413). Met name de polemische toon van de *Appellation* schoot helemaal in het verkeerde keelgat van de officiële instanties. Fichte maakte de zaak echter nog erger door een brief aan het bestuur van de universiteit te schrijven die aan duidelijkheid niets te wensen overliet. Hij beschuldigt er zijn aanklagers van dat zij geen enkele notie hebben van datgene waar het hem in zijn wijsgerig systeem om gaat en ook geen poging doen om zich daarin te verdiepen. Maar het meest van al is hij nog begaan met zijn eer, 'die hem liever is dan zijn leven' (B, III, 3, 283). Hij vreest een ernstige vernaming door de senaat van de universiteit. Een dergelijke maatregel mag en kan hij niet aanvaarden. Hij dreigt er dan ook mee om ontslag te nemen als hoogleraar indien hij toch een berisping zou krijgen. Deze brief was niet alleen de druppel die de emmer definitief deed overlopen, maar bood de autoriteiten ook een ideale gelegenheid om Fichte zonder gezichtsverlies kwijt te raken; hij wilde immers zelf ontslag nemen, zodat zij hem geen ontslag hoefden te geven. Onmiddellijk reagerend op Fichtes brief schreef de hertog van Saksen-Weimar, formeel rector van de

universiteit, een brief aan de senaat van de universiteit van Jena met daarin het verzoek om Fichte een officiële berisping te geven wegens zijn onvoorzichtigheid en onbedachtzaamheid in het onderwijs van aanstootgevende stellingen en het schaden van de reputatie van de universiteit. In een postscriptum bij deze brief deelt hij zijn besluit mee om het door Fichte voorwaardelijk ingediende ontslag meteen te aanvaarden.

Het ontslag aan de universiteit was een zware klap voor Fichte: zijn reputatie had een flinke deuk gekregen en financieel verloor hij een vaste bron van inkomsten. Bovendien kon hij niet langer in Jena blijven wonen. Na enkele vergeefse pogingen om in een ander hertogdom onderdak te vinden vertrok hij in juli 1799 op aanraden van Friedrich Schlegel naar Berlijn. Korte tijd later volgde zijn gezin. Behalve zijn ontslag aan de universiteit troffen hem in deze periode ook andere negatieve ervaringen op filosofisch gebied. Verschillende collega's, voor wie Fichte grote bewondering koesterde of die hij beschouwde als zijn medestanders in de verdere ontwikkeling en verspreiding van het gedachtegoed van de Wetenschapsleer, namen openlijk afstand van zijn denken. In de *Allgemeine Literaturzeitung* van augustus 1799 verklaarde Kant dat hij de Wetenschapsleer als een onhoudbaar systeem beschouwde (G, 2, 217). In zijn antwoord merkte Fichte op dat Kant waarschijnlijk te oud en te zwak was om zich nog in de verdere ontwikkelingen van de kritische filosofie te kunnen verdiepen. Bovendien had hij zelf nooit een pure navolger van Kant willen zijn, maar steeds vanuit een zelfstandige positie zijn denken ontwikkeld. Ook Reinhold, met wie Fichte vooral sinds de atheïsmestrijd bevriend was geraakt, wenste zich niet langer als voorstander en woordvoerder van de Wetenschapsleer te beschouwen. In het spoor van de in 1800 verschenen *Logik* van Bardili stelt hij dat de filosofie boven het standpunt van de Wetenschapsleer uit

moet stijgen: het absolute, dat aan het begin staat van de filosofie, moet voorafgaan aan alle tegenstellingen, in het bijzonder die van subjectiviteit en objectiviteit. Fichtes begrip van dit absolute principe, het zichzelf stellende absolute ik, is daarvoor niet geschikt omdat het subjectief en bijgevolg eenzijdig is. Fichte was bijzonder ongoocheld over Reinholds uitspraken en maakte radicaal een einde aan hun correspondentie. Toch liggen in Bardihi's en Reinholds opmerkingen belangrijke aanwijzingen voor de richting waarin de discussie over Fichtes filosofie zal gaan. Zoals hieronder zal blijken bekriften Schelling en Hegel eveneens het dualistische en subjectieve karakter van Fichtes opvatting van het absolute.

De belangrijkste en voor de ontwikkeling van Fichtes denken meest invloedrijke kritiek kwam echter van Jacobi. Naar aanleiding van de atheïsmestrijd schreef hij een open brief aan Fichte. Fichte is voor Jacobi het voorbeeld bij uitstek van een zuiver immanente filosofie, die alle uitwendigheid reduceert tot een verschijningsvorm van het ik zelf. Vanwege haar subjectieve karakter kan Fichtes Wetenschapsleer bovendien nooit de dingen op zich bereiken, maar alleen beelden en het bewustzijn daarvan in het ik. Daarom leidt het idealisme volgens Jacobi tot nihilisme en uiteindelijk ook tot atheïsme.

Ten slotte ging ook zijn jongere collega uit Jena, Schelling, zijn eigen weg en brak met Fichte. Fichte had diens benoeming aan de universiteit krachtig ondersteund en was ervan overtuigd in hem een jonge, geniaal begaafde medestander gevonden te hebben. In de herfst van 1800 had hij contact opgenomen met Schelling in verband met het redacteurschap van een nieuw op te richten tijdschrift. Laatstgenoemde bedankt Fichte schriftelijk voor zijn eervol verzoek en belooft zijn medewerking aan het plan. Maar in dezelfde brief stelt hij voor het eerst terloops een kwestie aan de orde, die tot een diepgaand meningsverschil zou leiden en uiteindelijk het definitieve einde van hun

gemeenschappelijke onderneming zou betekenen. Schelling schrijft: 'Wat me zeer nauw aan het hart ligt, voordat we ons tot iets gemeenschappelijks kunnen verenigen, is dat we duidelijkheid krijgen over onze instemming over enige punten, die voor het idealisme van het hoogste belang zijn. De tegenstelling tussen transcendentiaalfilosofie en natuurfilosofie is het voornaamste punt' (B, III, 4, 362). Het gaat in deze opmerking om het ware begrip van het absolute.

Ter discussie staat of het transcendentale idealisme van Fichte, die het absolute begrijpt als een oorspronkelijk, absoluut ik, de meest adequate uitdrukking is van het absolute. Voor Schelling is Fichtes Wetenschapsleer een filosofie over het filosoferen, en staat als zodanig buiten de realiteit. Daar tegenover stelt Schelling dat het fundamentele principe van de filosofie de absolute identiteit is, het in zichzelf eenvoudige ene, d.w.z. de absolute indifferentie, die aan de basis staat van zowel de transcendentiaalfilosofie als de natuurfilosofie. Een aantal maanden later reageert Fichte op Schellings opmerkingen in een lange en zeer kritische brief, waarin hij nogal uit de hoogte opmerkt dat Schelling niet is doorgedrongen in zijn Wetenschapsleer. Daarna probeert hij de waarheid van zijn eigen filosoferen aan te tonen aan de hand van een analyse van de belangrijkste verschildpunten met Schellings denken. In zijn antwoord maakt Schelling een einde aan hun samenwerking en verwijst naar een pas verschenen geschrift van Hegel, het *Differenz des Fichte'schen und Schelling'schen Systems der Philosophie*, dit om het principiële karakter van hun meningsverschil te onderstrepen, maar ook om zijn eigen superioriteit ten opzichte van Fichte door een 'objectieve buitenstaander' bevestigd te zien. In deze tekst bekriften Hegel Fichte op het punt dat diens absolute grondprincipe van de filosofie eenzijdig is, omdat hij het slechts als iets subjectiefs denkt en er niet in slaagt om deze subjectiviteit op te heffen en zich objectief te poneren.⁹

5. Een nieuw toekomstperspectief

Als gevolg van al deze conflicten was Fichte filosofisch gezien tamelijk geïsoleerd komen te staan; hij had nauwelijks nog wijsgerig competente discussiepartners die zijn project van de Wetenschapsleer begrepen en ondersteunden. Hij leidt in deze tijd een teruggetrokken leven en publiceert nog maar weinig. In 1800 verschijnt zijn *Bestimmung des Menschen*; hierin geeft hij een populaire samenvatting van zijn Wetenschapsleer, maar het werk is eveneens een soort terugblik op zijn eigen intellectuele ontwikkeling. In datzelfde jaar publiceert hij ook nog het rechtsfilosofisch werk *Der geschlossene Handelsstaat* en een jaar later het *Sonnenklarer Bericht an das größte Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie*, een werk met een gelijkaardige inleidende doelstelling als het enkele jaren tevoren in Jena verschenen *Begriff der Wissenschaftslehre*.

Om in het levensonderhoud van zijn gezin te kunnen voorzien gaf Fichte (tegen betaling) college over de Wetenschapsleer voor een kleine groep geïnteresseerden in zijn eigen huis. In die tijd had Berlijn nog geen universiteit, zodat dit type van academische bijeenkomsten erg populair was. Tot zijn toehoorders behoorden mensen die vooraanstaande posities bekleedden in het politieke en maatschappelijke leven van het koninkrijk Pruisen. Pas in 1804 kondigde hij deze colleges openbaar aan. Geleidelijk vonden ze meer weerklink en ten slotte werden zijn populair-filosofische lezingencycli tot een geestelijk middelpunt van Berlijn. Filosofisch belangrijker is het feit dat Fichtes intellectuele ontwikkeling verderging na de crisis die de atheïsmestrijd bij hem had teweeggebracht. Hij probeert de principes waarop de Wetenschapsleer gebaseerd is verder te vervolledigen, zodat zij een in zichzelf gesloten systeem wordt. Ook denkt hij het absolute principe van de filosofie op een nieuwe wijze, niet meer

als absolute subjectiviteit en evenmin als morele verplichting, maar als een daaraan voorafgaande absolute eenheid. Het onvoorwaardelijke kan zelf geen voorwaarden hebben, en is dus niet afhankelijk van het weten daarvan. Maar omgekeerd staat alles wat geweten wordt onder de voorwaarden van het weten en is bijgevolg voorwaardelijk; en dit laatste geldt ook voor het onvoorwaardelijke. Alle latere versies van de Wetenschapsleer behandelen deze paradoxale vraag naar de verhouding tussen het weten van het onvoorwaardelijke en het onvoorwaardelijke zelf.¹⁰

Een andere les die Fichte uit het verleden heeft getrokken is dat hij beseft hoe gemakkelijk zijn filosofie verkeerd begrepen kan worden, met name dan de nogal abstracte Wetenschapsleer. Daarom publiceert hij de latere versies van zijn systeem niet meer. Hij is van mening dat 'de filosofie niet historisch [d.w.z. door het aanleren van bestaande wijsgerige stelsels] geleerd kan worden, maar dat het begrijpen daarvan de kunst van het filosoferen veronderstelt, die het zekerste door een mondelinge voordracht en onderricht geleerd en geoefend wordt' (G, 3, 204). Het komt er voor hem op aan dat zijn toehoorders alleen datgene aanvaardden wat zij zelf hebben gedacht en als waar ingezien. Fichtes voordrachten krijgen dan ook het karakter van werkcolleges, waarin zijn toehoorders ruimschoots de kans krijgen om vragen te stellen en hijzelf er zich van kan vergewissen of zij de waarheid van zijn inzichten inderdaad zelf vatten. Als gevolg daarvan blijven deze colleges echter onbekend buiten de kleine kring van zijn leerlingen en spelen derhalve geen rol meer in de wijsgerige discussie van die tijd.

De publicaties van Fichte blijven vanaf deze tijd beperkt tot populaire geschriften, zoals de *Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters* van 1806. In dit werk, waarin hij 'een filosofisch schilderij van het huidige tijdperk' wil maken, ontwikkelt hij zijn geschiedenisfilosofie vanuit de

Vraag naar de zin van de menselijke soort. Zijn antwoord hierop vat hij in één zin samen: 'Het doel van het leven van de mensheid op aarde ligt erin dat zij daarin al haar verhoudingen met vrijheid volgens de rede inricht' (Z, I, 8, 198). Met de term vrijheid doelt Fichte niet op iets dat van buitenaf aan de rede toegevoegd zou moeten worden, maar juist wezenlijk tot die rede behoort; bovendien is zij niet synoniem met willekeur, maar georiënteerd op het onvoorwaardelijke en absolute. Vanuit deze achtergrond deelt hij de geschiedenis in in vijf periodes en interpreteert haar als de geleidelijke realisering van dit samengaan van vrijheid en redelijkheid, zonder evenwel het feitelijke verloop van de geschiedenis als een lineaire ontwikkeling naar dit einddoel te interpreteren. Aan de hand van deze leidraad kan ieder mens zijn positie in de ontwikkeling van de menselijke soort bepalen.

Door het succes van zijn colleges in Berlijn krijgt Fichte een grotere bekendheid. Als gevolg daarvan wordt hij tot professor voor speculatieve filosofie benoemd aan de universiteit van Erlangen, nadat een poging om hem als lid op te nemen in de Berlijnse Academie voor Wetenschappen gedwarsboond was door zijn nog altijd invloedrijke tegenstanders. Omdat de universiteit van Erlangen een veel minder hoog niveau had dan die van Jena, kreeg hij maar weinig studenten. Ontevreden met deze situatie vat hij zijn kritiek op de universiteit samen in de *Ideen für die innere Organisation der Universität Erlangen*. Hierin schrijft hij dat de universiteit een school voor de kunst van het wetenschappelijk gebruik van het verstand moet zijn. Vanuit dat uitgangspunt bekritiseert hij de gebruikelijke gang van zaken bij de colleges, waarbij de studenten zich nogal passief opstellen.

In het najaar van 1805 reist Fichte met zijn gezin weer naar Berlijn en in de winter van datzelfde jaar houdt hij een lezingenreeks, later gepubliceerd onder de titel *Die Anweisung zum seeligen Leben*. Hierin formuleert hij een

gedachte die van wezenlijk belang is voor zijn latere versies van de Wetenschapsleer. In de *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre* van 1794 had hij het principe van het weten in de activiteit van het zelfbewustzijn gelegd. De wereld verschijnt vanuit deze optiek als een niet-ik, zij is alleen aanwezig door en voor de handeling van het zelfbewuste ik. Maar daarmee blijft de vraag naar de zin van de wereld onbeantwoord. Waartoe is de wereld voor het handelende ik nodig? Moet het ik alleen maar passief aanvaarden wat er nu eenmaal is, of kan het ook positief deze wereld beamen, d.w.z. erkennen dat zij er moet zijn? Deze vraag wijst in de richting van het onvoorwaardelijke en absolute, dat Fichte met de religieuze termen van het eeuwige en God aanduidt. Deze gedachte van het eeuwige geeft een zin aan het zelfbewustzijn, het weten en datgene wat aan het weten verschijnt.

6. In dienst van het koninkrijk Pruisen

Fichtes intellectuele activiteiten werden abrupt onderbroken door een belangrijke politieke gebeurtenis: op 14 oktober 1806 verloor Pruisen de slag bij Jena tegen de Fransen en enkele weken later trok Napoleon zegerierend Berlijn binnen. Vanwege de onveilige situatie kon Fichte niet langer naar Erlangen reizen voor zijn colleges. Hij moest zelfs Berlijn ontvluchten, omdat hij zich een al te duidelijk voorstander had getoond van de Pruisische koning. Hij reisde naar Königsberg, dat in Pruisische handen was gebleven en werd benoemd tot hoogleraar aan de universiteit aldaar. Medio 1807 sloten Frankrijk en Pruisen echter een vredesverdrag, zodat Fichte naar Berlijn terug kon keren. In deze periode werkt hij aan het plan om in Berlijn een universiteit te stichten, zulks op verzoek van de Pruisische autoriteiten. Net als in zijn

vroegere plan hiervoor legt hij er de nadruk op dat de studenten niet zozeer een grote hoeveelheid vakkenis moeten vergaren, maar veel eer een wetenschappelijk beoordelingsvermogen aangeleerd moeten krijgen. Zijn oude ideaal van het zo onafhankelijk mogelijk zelf denken klinkt in dit plan duidelijk door. Uiteindelijk werden zijn plannen echter terzijde geschoven. Wilhelm von Humboldt was de intellectuele architect van de Berlijnse Universiteit en ontwierp een plan voor de universiteit naar zijn eigen ideeën. Hij zorgde er echter wel voor dat Fichte een benoeming kreeg aan die universiteit.

In de winter van 1807 gaf Fichte een lezingenreeks die hem beroemd zou maken, de *Reden an die deutsche Nation*. Berlijn was nog door de Fransen bezet en zij onderdrukten al te openlijke uitingen van Duits patriotisme; Napoleon had zelfs iemand op grond daarvan laten terechtstellen. Het getuigde dus van de nodige moed dat Fichte desondanks deze lezingen hield en ze zelfs meeen wilde publiceren. In de *Reden* probeert hij het Duitse volk te situeren binnen de in de *Grundzige* geschetste ontwikkeling van de menselijke soort. Hij ziet zijn tijd als een van ongebonden vrijheid, van zelfzucht. Maar omdat Duitsland zijn zelfstandigheid heeft verloren, heeft deze zelfzucht geen verankering meer. Een nieuw houvast voor de vrijheid kan niet meer in het zelf liggen, maar alleen nog in iets dat het (nationale) zelf overstijgt, en dat is de rede. Op die manier vormt het zelfzuchtige zelf zich om tot een redelijk, d. w. z. moreel gevormd en algemeen zelf. Een toehoorder bericht het volgende over Fichtes *Reden*: 'Zijn strenge geest beoogde een volledige omvorming van onze huidige toestand, waarbij hij niets minder verlangde dan dat overal het wezenlijke op moreel en geestelijk gebied bevorderd en verder ontwikkeld zou worden, en dat daarentegen zaad dat geen vrucht draagt aan zijn eigen afsterven zou worden overgelaten. Dan zou zonder een geweldadige omwenteling, door een pure ontwikkeling

uit het voorhandene en bestaande de volledige kracht en heerlijkheid, waarnaar de natie reikhalzend uitkijkt, onmerkbaar en onweersstaanbaar vanzelf ophloeien.'

De *Reden* werden een succes: Fichte werd gevraagd om lid te worden van de *Bayerische Akademie der Wissenschaften*, mede uit waardering voor deze tekst. Ook Goethe roemde de prachtige stijl van de *Reden*. Fichte bleef daarnaast verder werken aan wat hij als zijn belangrijkste taak zag, de verdere uitwerking van zijn project van de wetenschapsleer. Hij was ervan overtuigd dat sinds de versie van de Wetenschapsleer van 1804 'er een ook in zijn uiterlijke vorm voltooid systeem voorhanden is, dat er aanspraak op maakt in zichzelf volledig afgesloten, onveranderlijk en onmiddellijk evident te zijn'.¹¹ Het kwam er alleen nog op aan om ze voldoende helder uiteen te zetten teneinde zijn toehoorders en lezers van de waarheid ervan te kunnen overtuigen. Steeds weer gaf hij lezingen over de Wetenschapsleer, maar de politieke instabiliteit en zijn voortdurende wisseling van woonplaats in deze periode verhinderden de voltooiing van dit project. Een samenvatting van zijn lezingen verscheen in 1810 onder de titel *Die Wissenschaftslehre in ihrem allgemeinen Umriss*, maar ook in zijn eigen ogen bleef de uiterlijke weergave van zijn filosofie inadeguaat. In die zin is zijn wijsgerige hoofdonderneming uiteindelijk onvoltooid gebleven.

In het najaar van 1810 opende de universiteit van Berlijn haar deuren. Binnen enkele jaren zou zij de belangrijkste van heel Duitsland worden vanwege de geleerden van naam die zij wist aan te trekken; als we ons beperken tot de filosofische faculteit doceerden daar achtereenvolgens Fichte, Hegel en Schelling. Fichte werd benoemd als de eerste decaan van de wijsgerige faculteit. Vanwege zijn buitengewone didactische kwaliteiten trokken zijn colleges een groot aantal toehoorders, ook van buiten zijn eigen faculteit. Het jaar daarop werd hij zelfs

gekozen tot rector van de universiteit, voornamelijk omdat men hem zag als een onbuigzame voorvechter van de rechten van de universiteit tegenover de ambtelijke bureaucratie. Het feit dat Fichte werd verkozen met een meerderheid van slechts één stem toont aan dat hij in de academische senaat ook nog heel wat vijanden had; één ervan was de theoloog Friedrich Schleiermacher. In zijn rectorale rede, *Ueber die einzig mögliche Störung der akademischen Freiheit*, trok Fichte, net als een aantal jaren voordien in Jena, van leer tegen het orde- en zedeloze gedrag van sommige studenten, met name tegen hun luidruchtige drinkgelagen en voorliefde tot duelleren. Als hij echter kort daarop met enkele concrete gevallen van wangedrag van de studenten geconfronteerd wordt, krijgen de door hem voorgestelde sancties geen steun van een meerderheid van de senaat. Daarop verzoekt Fichte in 1812 om ontheffing uit zijn rectorambt. In zijn ontslagaanvraag schrijft hij: 'Het ontbreekt mij volledig aan soepelheid om mijn gedragsregels al naar gelang de wisselende omstandigheden te bepalen. Slechts omdat ik voortga volgens een vaste wet en een onveranderlijk principe, kan ik een rechtschapen man blijven.'¹² Na deze nieuwe aantasting van zijn eergevoel concentreerde Fichte zich volledig op onderwijs en onderzoek.

Inmiddels waren er echter weer belangrijke nieuwe politieke ontwikkelingen. Napoleon was met zijn legers tegen het Russische rijk opgetrokken en leed daarbij een zware nederlaag. Daarop zag Pruisen de kans schoon om in opstand te komen tegen de Franse overheersing. Toen het oorlogstoneel zich daarna naar Berlijn verplaatste, meldden Fichte en zijn vrouw zich als vrijwilligers aan bij de overheid, hij als lid van de landstorm, zij als verpleegster van de vele oorlogsslachtoffers. Begin 1814 loopt Johanna een zenuwkoorts op als gevolg van haar werk bij de gewonde soldaten. Na enkele dagen tussen leven en dood gezweefd te hebben herstelt zij tegen alle verwach-

tingen in van haar ziekte. Maar inmiddels heeft zij haar man aangestoken en hij overlijdt op 29 januari van datzelfde jaar. Fichte wordt onder grote belangstelling van de universitaire gemeenschap begraven op het kerkhof van Dorotheenstadt in Berlijn. Zijn grafschrift is een citaat uit het boek Daniël: 'Dan zullen de wijzen stralen als de glans van het uitspansel en degenen die de mensen tot gerechtigheid hebben gebracht zullen schitteren als de sterren voor eeuwig en immer.'¹³

Hoofdstuk 2 Fichte en het project van een wetenschappelijke filosofie

Peter Jonkers

1. Inleiding

In de ontwikkeling van Fiches denken speelt de filosofie van Kant een cruciale rol. Kants filosofie werd door de meeste tijdgenoten beschouwd als een keerpunt in het wijsgerig denken. In dit wijsgerig stelsel komen enerzijds de belangrijkste richtingen van de moderne filosofie samen, zoals bijvoorbeeld empirisme en rationalisme, realisme en idealisme, en anderzijds vertrekken vanuit dat convergentiepunt weer verschillende nieuwe wijsgerige stromingen. De meest invloedrijke postkantiaanse denkrichting is het speculatieve idealisme, waartoe filosofen als Fichte, Schelling en Hegel behoren. Kernpunt van heel deze beweging is Kants copernicaanse revolutie: het kennen en het morele handelen draaien niet om het object van de kennis en het uitwendige doel van de handeling, maar omgekeerd moeten het kennende en moreel handelende subject zelf op de eerste plaats komen. Fichte wil zijn filosofie op basis van dit inzicht opbouwen. Vanuit zijn perspectief is de blijvende waarde van Kant er vooral in gelegen dat hij de aandacht van de filosofie heeft afgewend van de uitwendige voorwerpen en haar gericht heeft op de mens zelf. Deze levende geest van Kants filosofie wil hij op authentieke wijze uitspreken en verder ontwikkelen. Op tal van plaatsen in zijn werk kunnen we een dergelijke zelfinterpretatie terugvinden: 'Ik heb altijd gezegd, en ik zeg het hier opnieuw, dat mijn systeem geen ander is dan dat van Kant. Dat wil zeggen: het bevat

hetzelfde inzicht in de zaak, maar is in zijn werkwijze helemaal onafhankelijk van Kants weergave' (ND, I, 4, 184). Deze laatste opmerking duidt erop dat Fichte zich zeker niet als een slaafse navolger van Kants filosofie beschouwt, maar veel eerder als degene die diens project zelfstandig wil voortzetten. Hij verschuift zich niet achter het gezag van Kant of om het even welke andere filosoof, maar wil zelf denken; dat hij met dit laatste desondanks opnieuw in het spoor blijft van de eis die Kant aan de intelligentia van zijn tijd gesteld had, bewijst alleen de uitzonderlijke invloed van Kants werk. Fichte zet het transcendentale project van Kant verder door door te vragen naar de absolute grondslag van diens hele filosofie, zowel de theoretische als de praktische. En hoewel deze vraag van vitaal filosofisch belang is, had Kant zelf haar laten liggen (ZE, I, 4, 225). Deze grondslag van de filosofie ligt in het ik als absoluut vrije activiteit, hetgeen een radicalisering van Kants wending naar de subjectiviteit betekent. Hier ligt volgens Fichte de waarachtige geest van Kants filosofie, een geest die hij wil verwoorden en verder ontplooien in zijn Wetenschapsléer. Hij erkent wel dat Kant geen systeem op basis van dit principe heeft *opgesteld*, maar is er wel van overtuigd dat Kant het *gedacht* heeft; Kants hele filosofie bestaat uit brokstukken en resultaten van dit systeem en zij krijgen vanuit het principe van het absolute ik hun zin en samenhang (ZE, I, 4, 230). Fichte ziet het als zijn taak om dit systeem in zijn noodzakelijke opbouw en samenhang te ontwikkelen. Maar de meeste tijdgenoten waren van mening dat Fiches filosofie, en met name dan de Wetenschapsléer, allesbehalve de juist begrepen fundering van Kants denken was. Ook Kant zelf uitte zich in deze zin, aanvankelijk in een brief,¹ later openbaar. In de *Allgemeine Literaturzeitung* van augustus 1799 verklaarde hij dat hij 'Fiches Wetenschapsléer voor een volstrekt onhoudbaar systeem houdt' en dat zij geenszins de geest ademt van de kritische